

Она тили фанидан умумий ўрта таълимнинг Давлат таълим стандарти (1 – 4 -синфлар)

1. Бошланғич таълимда қирғиз тили фанининг мақсад ва вазифалари

Қирғиз тили таълими болаларнинг тафаккур қилиш фаолиятларини кенгайтириш, эркин фикрлай олиш, ўзгалар фикрини англаш, ўз фикрларини оғзаки ва ёзма равишда равон баён қила олиш, жамият аъзолари билан эркин мулоқотда бўла олиш кўникма ва малакаларини ривожлантиришга хизмат қилади. Бу ўринда қирғиз тили таълимига ўқув фани эмас, балки, бутун таълим тизимини уюштирувчи таълим жараёни сифатида қаралади.

Қирғиз тили таълими стандарти кўрсаткичлари болани фикрлай олиш, ифодаланган фикрни англаш ва ўз фикрини саводли, мантиқий изчилликда баён эта олишга ўргатиш нуқтаи назаридан белгиланади.

Бошланғич таълим босқичида ўқувчиларнинг қирғиз тили таълими соҳаси бўйича тайёргарлик даражасига кўйиладиган талаблар қуйидаги уч параметрли стандарт мезон орқали акс эттирилади: ўқиш техникаси, ўзгалар фикрини ва матн мазмунини англаш ҳамда фикрни ёзма шаклда баён этиш малакаси.

Фикрни ёзма шаклда баён этиш малакаси мураккаб жараён бўлиб, қирғиз тили таълимининг мақсади шу параметрда мужассамлашади ва ўқувчи томонидан яратилган матнда акс этади. Бу параметр бўйича таълим сифатининг натижасини баҳолашда ўқитувчи томонидан қуйидаги кўникмаларнинг даражаси аниқланади:

- фикрни мантиқий изчилликда ифодалай олиш;
- мавзунинг мураккаблик даражаси (содда, мураккаб, аниқ ва ҳ.к.);
- тавсифнинг мавзуга мувофиқ ва мукамал бўлиши;
- тавсифда тилнинг ифода воситаларидан фойдалана билиши;
- имловий (ёзма) саводхон бўлиши.

2. Таълим мазмунини белгиловчи кўрсаткичлар

Бошланғич таълимда қирғиз тили таълими мазмунининг негизи қуйидагиларни ўз ичига олади:

- нутқ ва гап, нутқ товушлари, қирғиз тилининг фонетик тизими: товушлар ва ҳарфлар, унли товушлар ва ҳарфлар, ундош товушлар ва ҳарфлар, қатор келган унли ҳарфлар, жарангли ва жарангсиз ундошлар, алифбо, бош ва кичик ҳарфлар (фонетик таҳлил);

- бўғин ва бўғин тузилиши, сўзларни бўғинлаб кўчириш;

- сўз ва сўз маънолари (луғавий таҳлил — бир маъноли сўзлар, қарама-қарши маъноли сўзлар, кўп маъноли сўзлар);

- сўз таркиби: ўзак ва қўшимча (турловчи ва ясовчи), ўзакларда товуш ўзгариши, ўзак ва қўшимчалар имлоси;

- сўз-номларни мазмунига кўра гуруҳлаш: предметлар номини билдирувчи сўзлар, предметларнинг ҳаракатини, белгисини, саноғини билдирувчи сўзлар, предметга ишорани ифодаловчи сўзлар (шахсга нисбатан–кишилиқ олмоши);

- гап, гапнинг фикр билдириш мақсадига кўра турлари (дарак, сўроқ, буйруқ ва ҳис-ҳаяжонни билдирувчи гаплар), гапда тиниш белгиларининг ишлатилиши (нуқта, сўроқ, ундов ва ҳ.к.), ёзма нутқда ишлатиладиган муҳим (айрим) белгилар: вергул, қавс, икки нуқта, кўп нуқта;

- гапнинг тузилиши: гапнинг асосий мазмунини билдирувчи бўлақлар (эга ва кесим), асосий мазмунини тўлдирувчи бўлақлар (иккинчи даражали бўлақлар – уларнинг тури ва номларидан мустасно);

- гапда сўзларнинг ўзаро боғланиши, сўз бирикмаси, гапнинг уюшиқ бўлақлари, уларнинг ўзаро боғланиши (оҳанг, боғловчи сўз ёрдамида);

- гап ва матн, матннинг тузилиши: мавзу, воқеа тафсилоти, асосий фикр баёни, хулоса чиқариш, режа тузиш, сарлавҳа, хат боши, диалог, монолог гаплар, баён, кичик иншо, оғзаки, ёзма ижодиёт;

- хабарнома, хат, мақола, табрикнома, таклифнома, эълон, тушунтириш хати ёзиш, рўйхат тузиш.

3. Ўқувчининг ўзлаштириши зарур бўлган билим, кўникма ва малакалар

I синф

Ўқув йили якунида 1- синф ўқувчисининг тайёргарлик даражасига қўйиладиган талаблар:

Билим:

- нутқ. Оғзаки ва ёзма нутқ;

- гап, сўз ва бўғин;

- товуш ва ҳарф, уларнинг белгилари;

- унли ва ундош товушлар;

- алифбо;

- сўз маъноси (шахс, нарса, белги, ҳаракат, миқдор билдирувчи сўзлар);

- гап ва матн;

- қирғиз тилида 39 та товуш, 36 та ҳарф борлигини билиш.

Кўникма:

- товуш ва ҳарфни фарқлай олиш;

- ҳарфларни тўғри ёза билиш;

- тиниш белгиларини ўринли қўллай олиш;

- сўзлар орасидаги ораликни тўғри белгилай олиш;

- сўз маъноларини фарқлаш ва уларга сўроқ бера олиш;

- шахсларга, жойларга, ҳайвонларга атаб қўйилган номларни бош ҳарфда ёза билиш;

- гапларни амалий ифода мазмунига кўра фарқлай олиш;

- гапларни оҳангга риоя қилиб ўқий олиш;

- матндаги гапларнинг мазмунан ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлигини ажрата билиш;
- диктант турлари: таълимий диктант; луғат диктант, изоҳли диктант, расмли диктант, сайланма диктант ва назорат диктантларини фарқлай билиш;
- сўзга маънодош, қарама-қарши маъноли сўзларни топа олиш;
- сўзларнинг ўз ва кўчма маъноларини фарқлай олиш;
- таклифнома, табрикнома, эълон ёза олиш.

Малака:

- 15-20 сўздан иборат диктант ёзиш;
- матнни ҳуснихат қоидаларига амал қилиб ёзиш;
- ўрганилган билимлар доирасида имло хатоларга йўл қўймаслик;
- матннинг мантиқий изчиллигига риоя қилиш;
- 2-3 гапдан иборат содда матн (фикр баён қилиш эҳтиёжи билан боғлиқ мавзу асосида) яратиш.
- матннинг характерини билиш: ўқувчига таниш бўлган ва кўз олдида келтира оладиган буюм, манзара, воқеа-ҳодисалар тасвири;
- руҳсат сўраш, илтимос, миннатдорчилик каби нутқ маданиятига доир мурожаат қоидаларини билиш.

II синф

Ўқув йили якунида 2- синф ўқувчисининг тайёргарлик даражасига қўйиладиган талаблар:

Билим:

- товуш ва ҳарф, уларнинг белгилари;
- унли ва ундош товушлар;
- жарангли ва жарангсиз ундошлар;
- кетма-кет келган бир хил унли ва ундошлар;
- сўз охирида тушиб қоладиган ундошлар;
- бўғин;
- нутқ ва матн;
- гап;
- сўз (шаҳс, нарса, белги, ҳаракат, саноқ ва тартибни билдирувчи сўзлар).

Кўникма:

- таниш белгиларини ўринли қўллай билиш;
- кетма-кет келган бир хил унлилар имлосини фарқлай олиш;
- кетма-кет келган бир хил ундошлар имлосини ажрата билиш;
- сўз охирида талаффузда тушиб қоладиган ундошларни қўллай олиш;
- сўз маъноларини фарқлаш ва уларга сўроқ бера олиш;
- маънодош, қарама-қарши маъноли, шаклдош, уядош сўзлар гуруҳини туза олиш;
- сўзларнинг ўз ва кўчма маъноларини фарқлай олиш;
- салом хат, тушунтириш хати ёза олиш;

- алифбо тартибида рўйхат туза олиш.

Малака:

- 35-40 сўздан иборат матн асосида диктант ва баён ёзиш;
- ўзлаштирилган билимлар доирасида имло хатоларга йўл қўймаслик;
- ижодий матннинг мантиқий изчиллигига риоя қилиш;
- матннинг характери билиш: расм, манзара, жой, воқеа-ҳодисалар, ўқувчига таниш бўлган нарса, буюмларни тасвирлаш;
- илтимос, узр, миннатдорчилик, рухсат сўраш каби нутқ маданиятига доир сўзларни билиш.

III синф

Ўқув йили якунида 3- синф ўқувчисининг тайёргарлик даражасига қўйиладиган талаблар:

Билим:

- гап, дарак гап, сўроқ гап, буйруқ гап, ундов гап;
- гап бўлаклари;
- бош бўлақлар: эга ва кесим;
- иккинчи даражали бўлақлар: тўлдирувчи, аниқловчи, ҳол;
- сўз таркиби;
- ўзак, ўзакдош сўзлар;
- қўшимча: сўз ясовчи қўшимча, сўз ўзгартирувчи қўшимча;
- сўз туркумлари: от, сифат, сон, феъл.
- от, отларда бирлик ва кўплик;
- сифат, сифатнинг маъно турлари;
- сон, санок сон ва тартиб сон;
- феъл, бўлишли ва бўлишсиз феъл.

Кўникма:

- сўз ва ибораларни тўғри ёза олиш;
 - гапларни ифода мазмунига кўра фарқлай билиш;
 - гапларни оҳангга риоя қилиб ўқий олиш;
 - гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлақларини ажрата олиш;
 - гапни иккинчи даражали бўлақлар қўшиб кенгайтира олиш;
 - гапда сўзларни ўринли қўллай билиш;
 - тасвирда тилнинг ифода воситаларидан фойдалана олиш;
- матнда сўзларни такрорлашдан сақланиш ва синонимларни қўллай олиш;
- диктант турлари: таълимий диктант ва назорат диктантини фарқлай олиш;
 - маънодош, қарама-қарши маъноли, шаклдош уядош сўзлар гуруҳини туза билиш;
 - сўзларнинг ўз ва кўчма маъноларини фарқлай олиш;
 - хабарнома, хат, тушунтириш хати ёза олиш, алифбо тартибида рўйхат туза билиш.

Малака:

- 45-55 сўздан иборат диктантни матн асосида тўғри ёзиш;

- турли грамматик таҳлил (фонетик, сўз таркиби, морфологик ва синтактик таҳлил)ни фарқлаш;
- хабар, тасвир, муҳокама элементли матн устида ишлаш;
- ижодий матннинг мантикий изчиллигига риоя қилиш;
- диктант турларини фарқлай олиш: сайланма диктант, луғат диктант, таъкидий диктант, ёддан ёзув диктанти, назорат диктанти, изоҳли диктант, кўрсатиш диктантларни ёзиш;
- таклиф қилиш, табриклаш каби нутқ маданиятига доир мурожаат қоидаларига риоя қилиш.

IV синф

Ўқув йили якунида 4- синф ўқувчисининг тайёргарлик даражасига қўйиладиган талаблар:

Билим:

- уюшиқ бўлақлар;
- ундалма;
- сўз туркумлари: от, отларнинг турланиши, эгалик қўшимчалари, келишиқ қўшимчалари;
- феъл, феъл замонлари, феълларда шахс-сон қўшимчалари;
- сифат, сифат даражалари;
- сон, саноқ сон, тартиб сон.

Кўникма:

- кетма-кет келган бир хил унлилар имлосини ажрата олиш;
- кетма-кет келган бир хил ундошлар имлосини фарқлай олиш;
- сўз охирида талаффузда тушиб қоладиган ундошлар имлосини фарқлай олиш;
- сўз маъноларини фарқлаш ва уларга сўроқ бера олиш;
- сўз ва ибораларни тўғри ёза олиш;
- гапларни ифода мазмунига кўра фарқлай олиш;
- гапларни оҳангга риоя қилиб ўқиш ва ёзма тўғри шакллантира олиш;
- гап таркибида тиниш белгиларини тўғри қўя олиш;
- гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлақларини фарқлай олиш;
- гапни иккинчи даражали бўлақлар қўшиб кенгайтира олиш;
- гапда сўзларни ўринли қўллай билиш;
- эгалик ва келишиқ қўшимчаларининг имлосини фарқлай билиш;
- феъл замонлари, шахс-сон қўшимчаларининг имлосини ажрата олиш;
- сифат даражаларини тўғри қўллай олиш;
- саноқ сон, тартиб сонларнинг имлосини билиш;
- матндаги гапларнинг мазмунан ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлиги, кўрсатилган мавзу доирасида бирлашишини англай олиш;
- тасвирда тилнинг ифода воситаларидан фойдалана олиш;
- матнда сўзларни такрорлашдан сақланиш ва синонимларни қўллай олиш;
- диктант турлари: таълимий ва назорат диктантларини фарқлай олиш;

- маънодош, карама-қарши маъноли, шаклдош, уядош сўзлар гуруҳини туза олиш;
- сўзларнинг ўз ва кўчма маъноларини фарқлай билиш;
- хабарнома, хат, табрикнома, таклифнома, эълон, тушунтириш хати ёза олиш, рўйхат туза билиш.

Малака:

- 75-80 сўздан иборат диктантни тўғри ёзиш;
- грамматик таҳлил қилиш (фонетик, сўз таркиби, морфологик ва синтактик таҳлил);
- хабар, тасвир, муҳокама элементли матн яратиш;
- ижодий матннинг мантиқий изчиллигига риоя қилиш;
- диктант турларини: сайланма диктант, луғат, таъкидий, ёддан ёзув, изоҳли, кўрсатиш, назорат диктантларини ёзиш;
- матндаги гапларнинг мазмунан ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлиги, кўрсатилган мавзу доирасида бирлашишини англаш;
- матнда хатбошининг яхлитлиги ва фикр изчиллигини таъминлаш;
- баён ва иншо ёзиш;
- илтимос, миннатдорчилик, узр сўраш, таклиф қилиш, табрик каби нутқ маданиятига доир мурожаат қоидаларини билиш.

5-9 синфлар

Ўқувчилар қирғиз тили фанидан қуйидаги билим, кўникма ва малакаларни эгаллашлари шарт:

а) грамматикага оид ўзлаштириладиган билимлар:

- фонетика, лексикология, сўзнинг таркиби, сўз ясалиши, морфология, синтаксис, ёзув ва имло, тиниш белгилари, нутқ услублари, стилистикага оид тушунчалар.

б) нутқни ўстириш:

биринчи йўналиш – ўқувчиларнинг сўз бойлигини кенгайтириш (ўқувчиларнинг ўзлари учун янги бўлган сўзларнинг маъносини ва қўлланиш доирасини аниқлаш);

иккинчи йўналиш – қирғиз адабий тили меъёрларини ўрганиш, адабий талаффуз меъёрлари (тўғри талаффуз меъёрлари, сўз бирикмалари ва гап тузиш меъёрлари, сўз туркумлари ва синтактик тузилишларининг услубий имкониятлари, хусусан, синонимикаси) шунингдек, луғавий синонимика ва кўшимчаларнинг синонимикаси ҳамда, умуман, грамматик синонимика билан танишиш;

учинчи йўналиш – ўқувчиларда фикрни оғзаки ва ёзма боғланишли баён қилиш малака ва кўникмалари шаклланади.

1. Қирғиз тили таълимининг мақсад ва вазифалари

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни 7-моддасида «Давлат таълим стандартлари умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунар ва олий таълим мазмунига ҳамда сифатига қўйиладиган талабларни

белгилайди», – дейилган. Ўқувчининг билим савиясига қўйиладиган талаб эса, таълим жараёни олдига қўйиладиган ижтимоий талаб билан белгиланади. Шундай экан, Давлат таълим стандартлари, шу жумладан, қирғиз тили Давлат таълим стандарти ҳам таълим жараёни олдига қўйилган ижтимоий талаблардан келиб чиққан ҳолда белгилаб берилди. Қирғиз тили таълими олдига қўйилган ижтимоий буюртма ўқувчи шахсини фикрлашга, ўзгалар фикрини англашга ва шу фикр маҳсулини оғзаки ҳамда ёзма шаклда саводли баён қила олишга, яъни коммуникатив саводхонликни ривожлантиришга ўргатишдан иборат. Шундан келиб чиққан ҳолда қирғиз тили таълими олдига ижтимоий жиҳатдан мукамал шаклланган, мустақил фикрлай оладиган, нутқ ва мулоқот маданияти ривожланган, саводхон шахсни камол топтириш мақсади қўйилади.

Шу мақсадга кўра қирғиз тили таълимининг мазмуни:

Ўқувчининг фикрлаш салоҳиятини, ақлий ривожланишини, мантиқий тафаккурини ўстириш;

-ўқувчиларни ўз-ўзини, моддий борликни тилнинг ифода воситалари ёрдамида англашга ҳамда ўз фикри ва ҳис-туйғуларини қирғиз тилининг кенг имкониятлари доирасида баён эта олишини таъминлаш вазибаларини ҳал этишга йўналтирилади.

Стандартлаштиришнинг умумий талаб ва мезонларига кўра қирғиз тили таълим стандарти коммуникатив моделга асосланган таълим мазмунидан келиб чиқиб белгилаб берилди.

Қирғиз тили таълим стандарти қирғиз тилидан белгиланадиган таълим мазмунининг ижтимоий талаб тақозо қилган мажбурий ҳажмини ҳамда ўқувчиларнинг ёши ва тараққиёт даражаси, эҳтиёж ва имкониятларини ҳисобга олган ҳолда танланадиган ўқув юкламасининг ҳажмини, умумий ўрта таълим мактаблари битирувчиларининг билим, кўникма, малакаларига қўйиладиган талабларни белгилаб беради.

Қирғиз тили таълими натижасида ўқувчилар эгаллаган билим, кўникма ва малакалар уч параметрли стандарт кўрсаткичлар асосида текширилади ва аниқланади.

1. Ўқиш техникаси. Бу параметр орқали ўқувчининг нотаниш бўлган матнни ифодали ўқий олиш кўникмаси аниқланади. Бунда миқдорий кўрсаткич сифатида ифодали ўқиш тезлиги, яъни берилган матндан минутига нечта сўз ўқий олиш кўрсаткичи олинган. Синфдан-синфга ўтиш даврида миқдорий кўрсаткичдаги сўзларнинг сони ошиши билан бирга берилган матнни ўқишдаги талаблар ҳам боланинг ёшига монанд равишда ортиб боради.

2. Ўзгалар фикрини ва матн мазмунини англаш малакаси боланинг оғзаки баён қилинаётган ўзгалар фикрини ҳамда ёзма матн мазмунини англай олиш даражасини аниқлаш мақсадида киритилган. Бу параметр ўзгалар фикрини ва матн мазмунини англаш ҳамда уни оғзаки қайта баён қила олиш даражасини аниқлайди.

3. Фикрни ёзма шаклда баён этиш малакаси (тугал фикр ифодаланган матн) мураккаб жараён бўлиб, қирғиз тили таълимининг

мақсади шу параметрда мужассамлашади. Ўқувчининг қирғиз тили таълими жараёнида эгаллаган кўникма ва малакалари у яратган матнда акс этади. Бу параметр бўйича таълим сифатининг натижасини баҳолашда ўқитувчи томонидан ўқувчи эгаллаган қуйидаги кўникмаларнинг даражаси аниқланади:

- а) фикрнинг мантикий изчилликда ифодаланганлиги;
- б) фикрлаш, мавзунинг мураккаблик даражаси (содда, мураккаб, аниқ, мавҳум ва ҳоказо);
- в) тавсифнинг мавзуга мувофиқлиги ва тавсифнинг қиймати;
- г) тавсифда тилнинг ифода воситаларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш даражаси;
- д) имловий (ёзма) саводхонликнинг сифати.

Қирғиз тили таълими жараёнида педагогиканинг таълим ва тарбия бирлиги тамойилига риоя қилинади ҳамда изчил амалга ошириб борилади.

Ўқувчилар дунёқарашини мунтазам бойитиб бориш, мустақил фикрлаш кўникма ва малакаларини янада ривожлантириш каби мақсадлардан келиб чиқиб, фанлараро боғланиш йўлга қўйилади. Бунда дарсликда бериладиган амалий машқларнинг миллий кадриятлар, адабий жараён, тарихий воқеа–ҳодисалар, табиий бойликлар, ҳайвонот олами, физикавий ва кимёвий ҳодисаларга оид матнлардан танланишига эътибор қаратилади.

II. Ўқувчиларининг тайёргарлик даражасига қўйиладиган зарурий талаблар

5-синф

Билимлар: Тилнинг кишилик жамиятидаги аҳамияти. Қирғиз тилшунослиги, қирғиз адабий тили, қирғиз халқ шевалари, туркий тиллар, қирғиз тилининг туркий тиллар оиласига мансублиги, тил ва ёзув, тилнинг пайдо бўлиши, тиллар ўртасидаги муносабатлар, дунё тиллари, ёзма адабий нутқ, оғзаки адабий нутқ. «Давлат тили ҳақида»ги Қонуннинг тарихий ва ижтимоий аҳамияти.

Қирғиз тилшунослигининг асосий бўлимлари.

Қирғиз тилининг синтаксиси. Сўз бирикмаси, гап, гапнинг ифода мақсадига кўра турлари (дарак гап, сўроқ гап, буйруқ гап, ҳис-ҳаяжон гап) гап бўлаги, гапнинг бош бўлаклари: эга, кесим.

Содда гап, йиғиқ содда гап, ёйиқ содда гап. Гапнинг иккинчи даражали бўлаклари: тўлдирувчи, аниқловчи, ҳол. Тиниш белгилари, кўчирма гап. Уюшиқ бўлакли гаплар. Ундалма.

Қирғиз тилининг фонетикаси. Тўғри талаффуз (орфоэпия). Графика, имло. Нутқ аъзолари. Нутқ товушлари ва ҳарфлар, ҳарф бирикмалари. Унли ва ундош товушлар. Жарангли ва жарангсиз ундошлар. Сўзда товушларнинг алмашилиши. Унли ва ундош товушлар имлоси. Очиқ ва ёпиқ бўғин. Бўғин кўчириш қоидалари. Сўзни бўғинларга ажратиш. Сўз урғуси ва мантикий урғу.

Қирғиз тилининг графикаси. Алфавит, бош ҳарф, тутук белгиси, кўчиш белгиси, ҳарфлар бирикмаси, қатор келган бир хил ундош ҳарфлар, қирғиз тили имлосининг асосий тамойиллари, имло қоидалари.

Қирғиз тилининг лексикологияси. Сўз ва унинг маънолари. Қирғиз тилининг сўз бойлиги. Луғатнинг асосий бойиш манбалари. Сўз маъноси, луғавий маъно. Бир маъноли ва кўп маъноли сўзлар. Сўзнинг бош маъноси. Сўзнинг ўз ва кўчма маъноси. Сўзнинг ўз ва кўчма маънода қўлланиши борлиқни аниқ ва рамзий ифодалаш воситаси сифатида. Синоним (маънодош), уядош сўзлар, антоним (зид маъноли), омоним (шаклдош) ва паронимлар. Иборалар, уларнинг луғавий маъноси, услубий ўрни ва нутқдаги вазифаси. Изоҳли луғат, имло луғати, синонимлар луғати. Луғат ва луғатларнинг турлари. Қирғиз тилининг изоҳли луғати. Қирғиз тилининг синонимлар луғати. Қирғиз тилининг антонимлар луғати.

Қирғиз тилининг морфологияси. Сўз таркиби. Ўзак. Сўз ясалиши. Сўзнинг ўзак қисмлари. Ўзакдош сўзлар. Қўшимчаларнинг турлари: сўз ясовчи, сўз шаклини ҳосил қилувчи, сўз ўзгартирувчи қўшимчалар. Сўзларнинг туркумларга бўлиниш мезонлари. Мустақил сўз туркумлари (от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш). Ёрдамчи сўз туркумлари (боғловчи, кўмакчи, юклама, ундовлар, модал сўзлар, тақлид сўзлар).

От сўз туркуми, унинг луғавий маъноси, морфологик белгилари ва синтактик вазифаси. Отнинг маъно турлари. Атоқли отларнинг услубий қўлланиши. Отларда сон шакллари. Кўплик қўшимчаси. Турланиш. Келишиклар. Эгалик қўшимчалари. Отларнинг тузилиш жиҳатдан турлари (содда, жуфт, қўшма ва қисқартма отлар).

Феъл, унинг луғавий маъноси, морфологик белгилари ва синтактик вазифаси. Феълнинг тусланиши. Феъл замонлари. Ўтган замон, ҳозирги замон, ҳозирги-келаси замон, келаси замон феъллари. Кўмакчи феъллар.

Кўникмалар: Тилнинг кишилиқ жамиятидаги аҳамияти, қирғиз тилшунослиги, қирғиз адабий тили, қирғиз халқ шевалари, туркий тиллар, **қирғиз тилининг туркий тиллар** оиласига мансублиги, тил ва ёзув, тилнинг пайдо бўлиши, тиллар ўртасидаги муносабатлар, дунё тиллари, ёзма адабий нутқ, оғзаки адабий нутқ ҳақида изоҳлай олиш; Сўзларнинг туркумларга бўлиниш мезонлари ҳақида тасаввур ҳосил қилиш, мустақил сўз туркумлари ва ёрдамчи сўз туркумларини фарқлай билиш; умумхалқ сўзлари билан қўлланиш доираси чекланган сўзларни, сўзлашув лексикаси билан китобий лексикани, сўзларнинг турланиши ва тусланиши билан сўзларнинг эгалик қўшимчаларини олиб ўзгаришини, сўзнинг луғавий ва грамматик маъноларини, туб сўзлар билан ясама сўзларни; содда, қўшма ва жуфт сўзларни; сўз туркумларини, мустақил сўз билан ёрдамчи сўзни, сўз билан сўз бирикмасини, содда гапларнинг турларини, гап бўлақларини, содда гап билан қўшма гапни ўзаро фарқлай олиш. Фонетик, луғавий, лексик, морфологик жиҳатдан қисман синтактик таҳлил қила олиш. Грамматик атамага асосланиб грамматик воситани ва қоидани, грамматик воситага асосланиб грамматик атама ва қоидани эслай олиш.

Қирғиз тилининг синтаксиси бўйича. Сўз бирикмаси, гап, гапнинг ифода мақсадига кўра турларини фарқлай билиш, гап бўлаги, гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлаклари, ундалмани нутқда тўғри қўллай олиш.

Қирғиз тилининг фонетикаси бўйича. Орфоэпия, графика, имло, нутқ аъзолари, нутқ товушлари ва ҳарфлар, ҳарф бирикмалари, унли ва ундош товушлар, сўзда товушларнинг алмашиниши, очиқ ва ёпиқ бўғин, бўғин кўчириш қоидалари, сўзни бўғинларга ажратиш, сўз урғуси ва мантикий урғуни изоҳлай олиш;

Қирғиз тилининг лексикологияси бўйича. Сўз ва унинг маънолари. Қирғиз тилининг сўз бойлиги. Луғатнинг асосий бойиш манбалари. Бир маъноли ва кўп маъноли сўзлар. Сўзнинг ўз ва кўчма маъносини фарқлай олиш, иборалар ҳақида тасаввурга эга бўлиш, луғат ва унинг турларини фарқлай билиш.

Қирғиз тилининг морфологияси бўйича. Сўз таркиби, ўзак, сўз ясалиши, сўзнинг ўзак қисмлари, ўзакдош сўзлар, кўшимчаларнинг турларини ажрата олиш.

Малакалар: Матн яратиш даражасида гап тузиш, мустақил гапларни ўзаро боғлай билиш, гапда сўз тартибини тўғри белгилаш. Фикрни ёзма равишда баён этиш (микдорий кўрсаткич – 10-12 гап). Тиниш белгиларидан (ундалмали гапларда), уюшиқ бўлакларда, ажратилган изоҳ бўлакларда, ундалмаларда ва кўшма гап қисмларини боғлашда, кўчирма гапда, диалогда тўғри фойдаланиш. Грамматик атама ва тушунчалардан, қоида ва таърифлардан матн яратиш жараёнида фойдаланиш. Ўрганилган гап қурилишларига мос келадиган матн яратиш. Дарак, сўроқ, буйруқ гапларни, уюшиқ бўлакли, кўшма ва кўчирма гапларни ифодали ўқиш. Унли ва ундош товушларни орфоэпия қоидаларига мувофиқ тўғри талаффуз қилиш. Кўшма ва қисқартма отларни, кўшма феълларни тўғри ёзиш. Нутқда синоним, омоним, антоним ва уядош сўзлардан ўринли, услуб талабига кўра тўғри фойдаланиш. Имло луғатидан ва икки тилли луғатлардан, изоҳли ва бошқа луғатлардан фойдаланиш. Уядош сўзларга мисоллар келтириш. Атамалар ва маҳаллий сўзларни ажратиш, улар орасидаги маъновий фарқларни айтиб бериш.

6 – синф

Билимлар: **Қирғиз тилининг лексикологияси.** Синонимик қатор, синонимик қатордаги бош сўз, фразеологик синонимлар, лексик синонимлар. Синонимия стилистиканинг асоси эканлиги. Стилистик восита. Услубий чегараланган сўзлар. Атама. Шевага хос сўзлар. Касб-ҳунарга оид сўзлар. Тасвирий ифода. Ишлатилиш доираси чекланган сўзлар. Янги пайдо бўлган сўзлар. Ўзлашган сўзлар. Эскириб қолган сўзлар. Фаол сўзлар. Фаол сўзларнинг сўзлашув услубига хослиги. Пассив сўзларнинг китобий услубга хослиги. Лексикография.

Қирғиз тилининг морфологияси. Сўз яшаш йўллари. Ясама сўзнинг таркиби. Сўзнинг асоси. Ўзак. Ўзакдош сўзлар. Содда ва кўшма сўзлар. Жуфт сўзлар. Кўшимчалар имлоси. Сўз ўзгартувчи, шакл ҳосил қилувчи

кўшимчалар маънодошлиги ва вазифадошлиги. Морфологик синонимлар. Мустақил сўз туркумлари.

От сўз туркуми, отнинг маъно турлари, отларнинг ясалиши.

Феъл сўз туркуми. Тўлиқсиз феъл. Феъл майллари. Феъл нисбатлари. Феъл шакллари. Феълнинг ясалиши.

Сифат сўз туркуми, унинг луғавий маъноси, морфологик белгилари ва синтактик вазифаси. Сифат даражалари. Сифатнинг ясалиши. Сифатнинг отлашуви. Сифатларнинг услубий қўлланиши.

Сон сўз туркуми, унинг луғавий маъноси, морфологик белгилари ва синтактик вазифаси. Соннинг маъно турлари. Соннинг ясалиши. Соннинг отлашуви. Сонларнинг услубий қўлланиши.

Равиш сўз туркуми, унинг луғавий маъноси, морфологик белгилари ва синтактик вазифаси. Равишнинг маъно турлари. Равишларда даража. Равишнинг ясалиши. Равишларнинг услубий қўлланиши.

Кўникмалар: *Қирғиз тили лексикологияси бўйича.* Синонимик қатор, фразеологик ва лексик синонимлар, стилистик восита, тасвирий ифода, лексикография ҳақида тасаввурга эга бўлиш.

Қирғиз тили морфологияси бўйича: Феълнинг маъно турларини, феъл шаклларини, сифатнинг маъно турларини, сўзнинг луғавий маъноси билан грамматик маъносини, соннинг, равишнинг маъно турларини фарқлай билиш. Феълдаги ўтимли–ўтимсизлик, бўлишли–бўлишсизлик, шахс-сон ва замон шаклларини ажрата билиш. Келишик шаклидаги от билан равишни, от билан кишилик олмошини ажратиш. Сўз туркумларининг муҳим белгиларини, сўзларнинг отлашув ходисасини изоҳлай билиш. Содда, кўшма, жуфт сўзларни ўзаро фарқлай олиш.

Малакалар: Лексикология ва морфология бўйича эгалланган кўникмаларни оғзаки ва ёзма нутқда тўғри қўллаш. Нутқда қирғиз адабий тили грамматикасининг меъёр ва имкониятларига риоя қилиш. Синонимлар, омонимлар, антонимлар ва паронимлардан фойдаланиш талабларига риоя этиш. Қисқартма отларни тўғри ёзиш ва қўллаш. Гапда сўз тартибига амал қилиш. Ривоя-матн, тасвир-матн тузиш. Табрикнома, маълумотнома ёзиш. Фонетик, луғавий, морфологик, синтактик, услубий таҳлил қилиш. Фикрни ёзма равишда баён этиш (миқдорий кўрсаткич - 12-14 гап).

7-синф

Билимлар: *Қирғиз тилида мустақил ва ёрдамчи сўз туркумлари.* Олмош сўз туркуми, унинг луғавий маъноси, морфологик белгилари ва синтактик вазифаси. Олмошнинг маъно турлари. Олмошларнинг услубий қўлланиши.

Феъл сўз туркуми. Матнда феълларнинг замон жиҳатдан уйғунлиги. Етакчи ва кўмакчи феъллар.

Сифатдош. Равишдош. Ҳаракат номи.

Таклид сўзлар, уларнинг маъноси ва гапдаги вазифаси. Модал сўзлар, уларнинг маъноси ва гапдаги вазифаси.

Қирғиз тилида ёрдамчи сўзлар. Кўмакчилар, уларнинг турлари: соф кўмакчилар, кўмакчи вазифасидаги сўзлар. Боғловчилар, уларнинг турлари: тенг боғловчилар, эргаштирувчи боғловчилар. Юкламалар, уларнинг турлари. Ундовлар, уларнинг турлари.

Қирғиз тилининг синтаксиси. Феълли бирикма, отли бирикма. Ўзлаш-тирма гап. Ўзлаштирма гапда тиниш белгилари. Эга билан кесим орасида тиренинг ишлатилиши. Диалогда тиниш белгиларининг ишлатилиши.

Кўникмалар: Мустақил сўз туркумлари, уларнинг имло қоидалари ҳақида тасаввурга эга бўлиш ва уларни фарқлай билиш. Ёрдамчи сўзларни ажрата олиш ва ўринли қўллай билиш. Грамматик атамага асосланиб грамматик воситани эслай олиш. Ўз нутқининг грамматик воситалар ҳисобига бойиганлигини намоён эта билиш. Олмошнинг маъно турларини, кўмакчи, боғловчи ва юкламаларнинг турларини фарқлай олиш; сўз туркумларининг услубий қўлланишини ажрата олиш. Туб ва ясама сўзларни, сўз туркумларининг маъно турларини ажрата билиш. Ўзлаштирма гап ва ундаги тиниш белгиларини тўғри қўллай олиш. Эга билан кесим орасида, диалогда тиниш белгиларини ишлата олиш.

Малакалар: Мустақил ва ёрдамчи сўз туркумлари бўйича эгалланган кўникмаларни ёзма ва оғзаки нутқда тўғри қўллаш. Фикрни ёзма равишда баён этиш (микдорий кўрсаткич: 14-16 гап); сифат кўрсаткичлари: гапларда фикрни аниқ, мантиқий изчилликда ёритиш; мустақил гапларни, қўшма гап қисмларини, уюшиқ бўлақларни ўзаро боғлашда тенг ва эргаштирувчи боғловчилардан, матний синонимлар ва бошқа воситалардан фойдалана олиш; хатбошиларни тўғри ажратиш, матний синонимларни ишлата билиш; фикр изчиллигини таъминлаш. Ариза ёзиш. Сўз ишлатишда нутқ услублари доирасидаги қоидаларга амал қилиш. Сўзлар, сўз шакллари, сўз бирикмалари, гаплар, матннинг бирор қисмини морфологик, синтактик ва услубий таҳлил қилиш

8-синф

Билимлар: *Қирғиз тилида содда гап синтаксиси.* Гап ва унинг нутқдаги ўрни. Гапнинг грамматик асоси. Эга ва кесим, уларнинг ифодаланиши. Содда гап, унинг тузилиши, маъно хусусиятига кўра турлари.

Гапнинг иккинчи даражали бўлақлари: тўлдирувчи, ҳол, аниқловчи, уларнинг ифодаланиши. Маъно ва грамматик тузилишига кўра турлари. Гапда гап бўлақларининг тартиби. Одатдаги тартиб. Ўзгарган тартиб. Инверсия.

Гапда кириш бўлақлар. Гапнинг уюшиқ бўлақлари, уларда умумлаштирувчи бўлақлар. Уюшиқ ва уюшмаган аниқловчи. Уюшмаган аниқловчиларнинг тартиби. Уюшиқ бўлақларнинг ўзаро боғланиши. Ундалма, ундалмали гапларда тиниш белгилари. Ажратилган изоҳ бўлақлар маъноси ва грамматик тузилишига кўра турлари.

Кўникмалар: Ўрганилган грамматик атамаларни эсда сақлай олиш. Грамматик атамалар орқали зарур қоидаларни тез топа олиш, бунда баъзан таснифларга таяна билиш. Сўз бирикмаси билан гапни, гап бўлақларини, содда гапнинг турларини, содда гап билан қўшма гапни, киритма билан гап бўлагини, ажратилган изоҳ бўлак билан гап бўлагини ўзаро ажрата олиш, муҳим белгиларини изоҳлай билиш. Ёзма иш учун материал тўплай олиш, тўпланган материални тизимга сола билиш, содда ва мураккаб режа туза билиш, ёзма ишга эпиграф танлай олиш, ишга қизиқарли эпизод қўша олиш, диалогли парчалар киритиш, тиниш белгиларини ўринли ишлата олиш, матнни таҳлил қила билиш.

Малакалар: Фикрни ёзма шаклда баён этиш. (Микдорий кўрсаткичи 20-25 гап). Сифат кўрсаткичлар — матнда боғловчи воситалардан тўғри фойдаланиш.

Матн яратиш жараёнида қирғиз адабий тили грамматикасининг меъёр ва имкониятларига риоя қилиш, сўзлашув нутқи билан китобий нутқ меъёрига амал қилиш, гапда сўзларни тўғри жойлаштириш, ўзгарган тартиб ва инверсиядан тўғри фойдаланиш. Икки бош бўлакли ва бир бош бўлакли гаплардан синтактик синонимлар тарзида фойдаланиш. Баён, иншо, иш қоғозлари (хабар, маълумотнома, ариза, ҳисобот, таржимаи ҳол) ёзиш. Уюшиқ бўлакли, ажратилган изоҳ бўлакли, киритмали гапларни ифодали ўқиш.

9-синф

Билимлар: *Қўшма гапнинг турлари.* Боғланган қўшма гапнинг тузилиши ва унда боғловчи воситалар: оҳанг ва тенг боғловчилар.

Эргашган қўшма гапнинг тузилиши, ундаги қисмларнинг (бош ва эргаш гап) боғлиқлиги. Эргаш гапларнинг турлари. Эргаш гапни бош гапга боғловчи воситалар.

Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги содда гаплар орасидаги маъновий муносабат. Ҳар хил бириккан гаплардан тузилган қўшма гаплар. Синтактик синонимлар. Стилистика. Мураккаб қўшма гапларда мустақил гапларнинг ўзаро боғланиши. Нутқ услублари. Нутқ услубларининг қўлланиш соҳалари, вазибалари, ҳар бирининг ўзига хос тил воситалари. Мақола, маъруза, реферат, иш қоғози.

Боғланишли нутқ, матн, мавзу, асосий фикр, мазмун, матннинг тузилиши, монологик нутқ, диалогик нутқ. Ривоя, тасвир, муҳокама-матнлар, батафсил баён, эпиграф. Содда режа, мураккаб режа. Нутқ маданияти, нутқий муомала.

Кўникмалар: Ўрганилган грамматик атамаларни эслай олиш. Грамматик атамаларга асосланиб керакли қоидани дарсликдан топа билиш. Умумхалқ сўзлари билан қўлланиш доираси чекланган сўзларни, сўзлашув лексикаси билан китобий лексикани, адабий тил меъёри билан шевага хос хусусиятларини ажрата олиш, луғатларнинг турларини фарқлай билиш; сўзнинг луғавий ва грамматик маъноларини, сўзнинг турланиши билан

тусланишини, туб сўзлар билан ясама сўзларни; содда, қўшма ва жуфт сўзларни, сўз туркумларини, мустақил сўз билан ёрдамчи сўзни; сўз билан сўз бирикмасини, сўз бирикмаси билан гапни, гап бўлақларини, гапнинг мақсадга кўра турларини, содда гапларнинг турларини, содда гап билан қўшма гапни, қўшма гапнинг турларини, гап бўлаги билан ажратилган изоҳ бўлақни; матн турларини, матндаги муҳим ва иккинчи даражали ахборотларни, бадий асарда сўзнинг ўз маъноси билан кўчма маъносини бир-биридан фарқлай олиш, нутқда тўғри қўллаш билиш.

Малакалар: Фикрни ёзма шаклда баён этиш бўйича: Миқдорий кўрсаткич 25-30 гапдан иборат бўлган тугал матн (фикр эҳтиёжи билан боғлиқ мавзу асосида) яратиш. Сифат кўрсаткичлар—матндаги гапларни мазмунан ўзаро боғлаш, фикр изчиллигини таъминлаш, ўрганилган ифода воситаларини ўринли қўллаш ва уларнинг услубий имкониятларидан фойдаланиш, иш қоғозлари (ариза, маълумотнома, ишонч хати, ваколатнома, ихчам ҳисобот, ахборот, шартнома, тақриз қабила)ни ёзиш. Муҳокама матн яратиш.

Фонетик, луғавий, морфологик, синтактик, услубий таҳлил қилиш. Баён, иншо ёзиш, ёзма иш учун материал тўплаш, тўпланган материални тизимга солиш, содда ва мураккаб режа тузиш, ёзма ишга эпиграф ва маълум асарлардан цитаталар танлаш, қизиқарли эпизод қўшиш, хатбошиларни тўғри белгилаш, диалогларни тўғри ажратиш, диалогнинг муаллиф сўзи қисмида қаҳрамоннинг руҳиятини очувчи, уни тавсифловчи сўзларни бериш, гапларни ва матн парчаларини ўзаро боғловчи лексик-грамматик воситаларни тўғри қўллаш. Матнни таҳлил қилиш.